

Д. А. Шигаль

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

**Посібник
для підготовки до іспиту**

Харків
«Право»
2018

УДК 340.15(477)
ББК 67.2(4УКР)я73
Ш55

Шигаль Д. А.

Ш55 Історія держави і права України : посіб. для підгот. до іспиту /
Д. А. Шигаль. – Харків : Право, 2018. – 252 с.

ISBN 978-966-937-105-8

У навчальному посібнику відповідно до навчальної програми з історії держави і права України розглядаються основні питання виникнення, розвитку і функціонування держави і права України з найдавніших часів до початку ХХІ ст. Питання посібника розташовані у хронологічному порядку та викладені лаконічно і несуперечливо. Завдяки висвітленню в посібнику лише найсуттєвіших історико-правових явищ він може слугувати своєрідним довідником з історії держави і права України.

Для студентів та аспірантів юридичних вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться даною проблематикою.

УДК 340.15(477)
ББК 67.2(4УКР)я73

ISBN 978-966-937-105-8

© Шигаль Д. А., 2018
© Оформлення. Видавництво «Право», 2018

1. Предмет навчальної дисципліни «Історія держави і права України»

Предметом історії держави і права України є пізнання процесів виникнення, трансформації та подальшого розвитку державно-правових форм та інститутів, що функціонували на українських територіях, а також вивчення правового статусу конкретних державних органів, верств населення, джерел права і правових систем у певному історичному просторі та хронологічній послідовності.

Предмет науки історії держави і права України слід відрізнити від її об'єкту. Так, якщо *об'єктом історії держави і права України* як науки є історичний розвиток українських держави і права взагалі, то її предметом є лише певна частина об'єкту пізнання, тобто конкретний історичний етап, або державно-правовий інститут. Отже, поняття предмету і об'єкту науки історії держави і права України розрізняються за своїм обсягом.

Історія держави і права України як юридична наука і навчальна дисципліна тісно пов'язана з *історією України*, яка вивчає загальне історичне минуле українського народу, зокрема, розвиток його економіки, культури, науки, соціальних, ідеологічних та політичних явищ і процесів. Незважаючи на те, що ці навчальні дисципліни обидві спрямовані на дослідження української історії, слід мати на увазі, що історія держави і права України зберігає свою самостійність. Пов'язано це з тим, що об'єкт і предмет останньої становлять такі чітко окреслені явища, як держава і право. Всі інші феномени в їх історичному контексті, такі як економіка, соціум, релігія, культура та ін., вивчаються історією України та являються основою для аналізу відповідних державно-правових процесів в рамках історії держави і права України.

Також існує тісний зв'язок історії держави і права України з *теорією держави і права*. Так, історія держави і права України, досліджуючи державно-правовий процес у його просторовому та часовому вимірах, виявляє певні конкретно-історичні закономірності, тобто так зване «історичне». У свою чергу теорія держави і права, спираючись на наукові результати, отримані в ході дослідження історії українських державно-правових інститутів, відкриває та формулює нові найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права, тобто так зване «логічне».

І нарешті, слід відзначити взаємозв'язок історії держави і права України з *історією політичних і правових учень*, яка вивчає виникнення, розвиток та соціальну ефективність державно-правових учень в їх історичній конкретності та хронологічній послідовності. Значущість цієї проблематики для історії держави і права України полягає у тому, що всі без винятку історичні державні діячі, в тому числі й українські, у своїй державотворчій діяльності керувалися певними ідеями, теоріями, концепціями та ученнями, в яких втілювалися їх політичні ідеали та цілі. Крім того, масова поведінка українського соціуму на тих або інших етапах його історичного розвитку також у великій мірі була детермінована певними ідеями та релігійними переконаннями. Саме тому для історії держави і права України важливим є не лише з'ясувати сутність ідейно-теоретичних настанов, що панували на тому або іншому історичному етапі, але й дослідити, в якій мірі та яким чином вони здійснили свій вплив на розвиток українських державно-правових інститутів.

===== 2. **Методи навчальної дисципліни «Історія держави і права України»**

Методи дослідження історії держави і права України вивчаються в рамках методології (від грецького *methodos* – спосіб, шлях пізнання і *logos* – слово) історії держави і права. Згідно до її основних положень методом є певна послідовність дій, прийомів, операцій, виконання яких необхідне для досягнення заздалегідь поставленої мети, наприклад, для отримання нових знань або уточнення вже існуючих уявлень про ті або інші події.

Всі методи, які використовуються при дослідженні державно-правових явищ в рамках історії держави і права України, можна класифікувати в залежності від рівня наукового пошуку. Зокрема, за цим критерієм методи історико-правового пізнання можна розділити на філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові.

Філософські методи наукового пізнання, що розкривають загальні шляхи та принципи пізнання реальності, є універсальними і застосовуються при вивченні всіх проявів дійсності. Загальнонаукові методи пізнання застосовуються у всіх або багатьох науках й на відміну від філософських методів вони охоплюють лише певні аспекти

науково-пізнавальної діяльності. В цьому контексті загальнонаукові методи являються лише одним з засобів вирішення дослідницьких завдань. На філософських і загальнонаукових методах базуються методи спеціально-наукові. Це – методи, які застосовуються в тій або іншій науці у цілому, а їх теоретичним базисом являються теорії спеціально-наукового рівня. Розглянемо ці групи методів.

1) **Філософські методи.** Тут найважливіше місце посідає **діалектичний метод**, який відіграє виключну роль у теоретичному осмисленні об'єкту історико-правового дослідження. Як прийом для доказу якого-небудь положення, коли справжнє уявлення про досліджувані подію або явище досягається шляхом розгляду та співставлення двох протилежних точок зору, діалектичний метод дозволяє розглядати державно-правові явища в рамках історії України в їхньому органічному взаємозв'язку з економічними, політичними, соціальними та ідеологічними чинниками. В цьому аспекті діалектичний метод є незамінним у науковому пізнанні історії держави і права України.

Протилежним діалектичному є **метафізичний метод**. Сутністю цього методу є те, що історичні явища та події розглядаються незалежно одне від одного, а їхні внутрішні протиріччя відкидаються як такі, що не мають значення для історико-правового пізнання. На відміну від діалектичного методу метафізичний є доволі обмеженим та виконує скоріше допоміжну роль, оскільки для історико-правової науки важливим є не лише саме явище, що вивчається, а й всі ті фактори, які обумовили його настання.

2) **Загальнонаукові методи.** Кожен з цих методів характеризує один з аспектів дослідницької діяльності та спрямований на вирішення того або іншого наукового завдання, а вся їх сукупність разом охоплює весь дослідницький процес, починаючи з постановки завдання та завершуючи формулюванням отриманого нового знання. До найбільш розповсюджених загальнонаукових методів, які використовуються й під час вивчення історії держави і права України, належать: абстрагування та абсолютизація, формалізація та ідеалізація, аналіз і синтез, індукція та дедукція, сходження від конкретного до абстрактного й від абстрактного до конкретного, класифікація і типологізація, а також методи історичний і логічний, статистичний, аналогії, метод структурно-функціонального аналізу.

3) До **спеціально-наукових методів** дослідження історії держави і права України належать історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-типологічний.

Історико-генетичний метод являє собою найбільш універсальний, гнучкий та доступний метод історико-правового дослідження. Його суть полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій та змін досліджуваного об'єкту з метою відтворення його реальної історії. Цінність історико-генетичного методу в тому, що він дозволяє відтворити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку держави і права України.

Історико-порівняльний метод також давно застосовується в історико-правових дослідженнях та є, мабуть, найбільш розповсюдженим методом наукового пізнання. Історико-порівняльний метод дає можливість розкривати сутність історії держави і права України через вивчення подібностей та відмінностей досліджуваних явищ. При цьому вивчення конкретних державно-правових явищ може відбуватися як шляхом співставлення їх окремих якостей та рис з показниками інших однотипних і одночасних явищ на певному історичному рівні, так і шляхом співставлення явищ на різних часових етапах їхнього розвитку. В першому випадку мова буде йти про синхронне порівняння, в другому – про діахронне. У цілому ж історико-порівняльний метод має досить великі пізнавальні можливості.

Історико-типологічний метод своєю метою має розбиття або впорядкування певної сукупності історико-правових об'єктів та явищ на якісно визначені типи на підставі властивих їм загальних істотних ознак.

Всі розглянуті філософські, загально- і спеціально-наукові методи вивчення історії держави і права України застосовуються комплексно, у тісному взаємозв'язку між собою.

3. Періодизація курсу історії держави і права України

Періодизація історії держави і права України має важливе значення для навчального курсу, оскільки дозволяє розглядати весь історичний шлях, пройдений українським народом, у вигляді певних етапів, або періодів, в рамках яких і вивчаються відповідні державно-правові форми. Звичайно, це значно полегшує вивчення історії держави і права України.

Слід враховувати й те, що будь-яка періодизація в своєму методологічному аспекті потенційно є недосконалою, оскільки в історії

немає чітких меж між її окремими періодами. Крім того, етапи розвитку українських суспільства, держави і права не завжди збігаються між собою, що також позначається на точності тієї або іншої моделі періодизації.

Взагалі ж можна виділити *декілька підходів до періодизації* історії держави і права України:

1) *хронологічний* – згідно до цього підходу українська історія предстає у вигляді таких великих часових етапів, як первісна епоха, стародавній світ, середньовіччя, новий і новітній часи;

2) *формаційний* – за цим підходом принципове значення має відокремлення рабовласницького, феодального, капіталістичного та соціалістичного періодів розвитку українських держави і права;

3) *концепція поділу української історії за основними періодами* становлення, розвитку і функціонування української державності. Зокрема, тут виділяються: стародавня доба, княжа доба, польсько-литовська доба, козаччина і Гетьманська держава, перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, українська національно-демократична революція (1917–1920 рр.), радянська Україна і незалежна Українська держава;

4) *цивілізаційний* – цей підхід до періодизації історії держави і права України отримав розповсюдження порівняно нещодавно і полягає у тому, що конкретний період історичного розвитку визначається як об'єктивно-матеріальними, так й ідейно-духовними та культурологічними чинниками. В основі цього підходу лежить поняття цивілізації як відносно замкненого і локального стану суспільства, що відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших факторів.

Отже, спираючись на всі перелічені підходи до періодизації української історії, *можна виділити наступні історичні періоди* розвитку і функціонування українських держави і права:

1. Перші державні утворення і право на території Північного Причорномор'я і Приазов'я (середина I тис. до н.е. – V ст. н.е.).

2. Держава і право східних слов'ян у період зародження і становлення феодальних відносин (VI – початок XII ст. н.е.).

3. Держава і право Південно-Західної Русі у період феодальної роздробленості (XII–XIV ст.).

4. Державний лад і право на українських землях у складі Литви, Польщі і Речі Посполитої (кінець XIV – перша половина XVII ст.).

5. Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. Відродження національної держави і права України.
6. Державний лад і право на території українських земель під час їх перебування під владою іноземних держав (друга половина XVII–XVIII ст.).
7. Держава і право України у складі двох імперій (Російської і Австрійської) (кінець XVIII – перша половина XIX ст.).
8. Державний лад і право в Україні у складі Росії (друга половина XIX ст.).
9. Державний лад і право на західноукраїнських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (друга половина XIX ст. – початок XX ст.).
10. Державний лад і право Правобережної, Лівобережної та Південної України у складі Російської імперії (з початку XX ст. до 1917 р.).
11. Відродження української національної державності (1917–1920 рр.).
12. Утворення і розвиток радянської державності і права в Україні (1917–1921 рр.).
13. Держава і право України у період нової економічної політики (1921–1929 рр.).
14. Держава і право України у період панування командно-адміністративної системи управління (1929–1939 рр.).
15. Держава і право України під час Другої світової війни та у повоєнні роки (1939–1953 рр.).
16. Радянська держава і право в Україні у 1953–1991 рр.
17. Проголошення і початок розбудови Української незалежної держави.

==== 4. Держава скіфів: державний лад, джерела і основні риси права

В 7–3 ст. до н.е. у степових районах Північного Причорномор'я на території сучасної Південної та Південно-Східної України, а також частково в Криму панували *скіфські племена*. Територія, яку займали скіфи, була досить значною і простягалася від низин Дунаю до гирла Дону і Приазов'я.

Формування племені скіфів відбулося внаслідок взаємодії як місцевих (кіммерійських), так і прибулих (іранських) кочових племен.

До 7 ст. до н.е. у скіфів склався могутній *племінний союз*. Відомості про основні племена, які входили у цей союз, дає грецький історик Геродот (5 ст. до н.е.). Зокрема, він виділяє скіфів царських, які були головним і найчисленнішим племенем; скіфів-кочівників; скіфів-землеробів; скіфів-орачів та ін.

Наприкінці 6 ст. до н.е. у скіфському суспільстві очевидним став розклад родового ладу, що проявилось, зокрема, у чіткому розподілі праці, появі родоплемінної знаті, майновій диференціації та ін.

Досягнутому скіфами розвитку відповідала й *організація управління* у формі військової демократії. Так, найважливіші питання розглядалися на народних зборах воїнів. Великий вплив мали також ради родових старійшин, і передусім союзна рада. А особлива роль у скіфському племінному союзі належала військовим вождям – царям, які очолювали скіфське військо під час походів. Влада царів на той час вже передавалася у спадщину, а їхні кандидатури затверджувалися народними зборами.

Значно прискорила формування у скіфів державності їхня переможна війна з перським царем Дарієм I у 514–513 рр. до н.е. В результаті, вже на рубежі 5–4 ст. до н.е. у Скіфії завершилося формування класового суспільства і виникла *рабовласницька держава* на чолі з царем Атеєм. Атей зміг об'єднати під своєю владою майже всю країну від Азовського моря до Дунаю і перетворити Скіфію в могутнє царство. Однак сутичка скіфів у 339 р. до н.е. з македонським царем Філіппом II закінчилася поразкою і загибеллю у битві 90-річного скіфського царя Атея. Царство скіфів збереглося, хоча його розміри значно зменшилися.

Міцнішою виявилася Скіфська держава, що виникла близько 3 ст. до н.е. з центром у Криму. Столицею нової держави стало місто Неаполь Скіфський (неподалік від сучасного Сімферополя). Скіфське царство у Криму проіснувало аж до другої половини 3 ст. н.е. і було знищено готами.

Рівень господарського життя населення Скіфії на той час був досить високим. Головну роль в економіці відігравало орне землеробство і скотарство. Також у скіфському суспільстві були добре розвинуті виробництво шкіри, ткацтво та ін. Характерно й те, що скіфи підтримували широкі та міцні торговельні зв'язки з прибережними

грецькими містами, постачаючи до них хліб, худобу, хутро, рабів та інші товари, й одержуючи натомість вино, дорогу кераміку та ювелірні вироби.

Найчисленнішу верству *скіфського суспільства* становили вільні общинники, які відбували військову службу, платили різну данину, виконували повинності. До скіфської пануючої верхівки належали царська сім'я, військова аристократія, дружинники, родоплемінна знать та багаті торговці, в руках яких зосереджувалися основні багатства. Нижню сходинку соціальної градації скіфського суспільства посідали раби, головним джерелом яких був військовий полон.

За *формою правління* Скіфське царство являло собою один з різновидів рабовласницької монархії. Главою скіфської держави був цар, влада якого передавалася у спадщину. У багатьох випадках цар сам здійснював релігійні та судові функції. Царю віддавали велику шану як за його життя, так і після смерті. Зокрема, скіфських царів ховали у кам'яних мавзолеях, а поруч поміщали вбитих дружин, наложниць, слуг, рабів, коней та ін. Навколо царя функціонував апарат державного управління у вигляді двірцевої системи, який складався з його найближчих родичів та особистих слуг, переважно військових.

Основним *джерелом права* у скіфів був звичай. Поряд зі звичаєм досить рано з'являється й інше джерело права – правила, встановлені царською владою.

Норми скіфського права захищали приватну власність на худобу, пересувні житла на візках, домашні речі, рабів та ін. *Зобов'язальне право* регулювало договірні відносини міни, дарування, купівлі-продажу та ін. Укладання договорів у скіфів стверджувалося клятвою.

Шлюбно-сімейне право базувалося на принципі патріархату, зокрема, відлік родоводу провадився по чоловічій лінії. У сім'ї панував чоловік, практикувалося багатоженство. Старша дружина мала привілейоване становище. Після смерті чоловіка вдова переходила у складі майна у спадок до старшого брата померлого.

Серед *злочинів* найнебезпечнішими вважалися злочини проти царя: замах на життя правителя шляхом чаклування, непокора царському наказу, а також неправдиве присягання богам царської домівки. Усі ці злочини каралися смертю. Вирізнялися також злочини проти власності (крадіжка, грабіж та ін.) та проти особи (вбивство, перелюбство, образа та ін.). Найпоширенішими видами *покарань*

були смертна кара, відсікання правої руки, вигнання. Тривалий час у скіфів зберігалася кривава помста.

Цілком ймовірно, що справи про злочини, що не порушували основ царської влади і взагалі інтересів держави, розглядалися у порядку змагального *процесу*. Однак щодо найнебезпечніших злочинів провадився розшуковий процес.

===== 5. Античні міста-держави у Північному Причорномор'ї: суспільний і державний лад, джерела й основні риси права

Перше *поселення грецьких колоністів* з'явилося у 7 ст. до н.е. на невеликому острові Березань біля гирла Дніпро-Бузького лиману. У 6–5 ст. до н.е. вже було засновано цілу низку міст на березі Бузького лиману і у Східному Криму: Ольвію, Феодосію, Пантикапей (Керч), Херсонес (Севастополь), Тира (Белгород-Дністровський) та ін.

Свого *розквіту* грецькі міста-держави досягли у 6–5 ст. до н.е., після чого почався їхній занепад, зумовлений низкою чинників: появою у Причорномор'ї нових великих племінних об'єднань, пересуванням кочових племен, загостренням внутрішніх суперечностей у містах-колоніях та ін. З 1 ст. до н.е. розпочалася залежність міст-колоній від Римської імперії, однак процес романізації їх не дуже зачепив.

У 3 ст. н.е. міста-колонії на території Північного Причорномор'я вступили у період загального економічного і соціально-політичного *розкладу*, що більш як через 100 років призвів до їх остаточної загибелі. Найсильнішого удару міста зазнали від навали готських і гунських племен.

За своїм соціально-економічним устроєм грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я мало чим відрізнялися від метрополій. Так, важливе місце в їх *економічному житті* відводилося землеробству і скотарству. У прибережних районах було розвинуте рибальство. Значну роль відігравало ремісниче виробництво, зокрема, розвивалися керамічне виробництво, ювелірне, деревообробне, ткацьке та інші ремесла. Важливе місце у житті причорноморських міських центрів посідала торгівля, в тому числі заморська. Поширеними товарами, що продавалися у Грецію, були хліб, худоба, шкіри, раби та ін.